

En översikt av
**ÖRNSKÖLD SVIKS KOMMUNS
KULTURHISTORIA**

KULTURMILJÖPROGRAM
Örnsköldsviks kommun

Del II
2003

Omslagsbild

Detalj från trälock i Örnköldsviks museum.

INNEHÅLL

Inledning.....	5
Landskapet	7
Förhistorien – människans tidigaste spår i landskapet	7
Medeltida socknar blir modern kommun.....	11
Den nya tidens omvandlingar	12
Näringsar	15
Jakt, fiske och renskötsel	15
Jordbruk och boskapsskötsel.....	19
Handel, industri och kommunikationer	28

Inledning

Denna kortfattade översikt över valda delar av Örnköldsvik kommuns kulturhistoria ingår som en del av Kulturmiljöprogrammet för Örnköldsviks kommun. Detta program är en reviderad version av 1986 års ”Program för Kulturminnesvård, Örnköldsviks kommun”.

Grunden för denna skrift är kapitlet ”Översikt över Örnköldsviks kommuns kulturhistoria” i Programmet för kulturminnesvård författad av Lena Edblom (Pettersson). Texten har bearbetats av Margareta Frisk. Undertecknad har författat avsnitten om samisk kultur och industrihistoria.

Litteraturlistan är integrerad med litteraturlistan för Kulturmiljöprogram, Örnköldsviks kommun, Del I. Litteraturlistan finns i del I. Till Kulturmiljöprogrammet hör även Del III som består av beskrivningar av de ingående objekten och miljöerna. Dessa finns tillgängliga via Internet på Örnköldsviks kommuns hemsida under Örnköldsviks museum. En powerpointpresentation avses även att göras för distribution via CD-skiva.

Örnköldsviks museum

Sven Nordström

Landskapet

Förhistorien – människans tidigaste spår i landskapet

Det område som nu utgörs av Örnsköldsviks kommun kallas också landet nolaskogs, landet norr om Skuleskogen. Landskapet utmärks av en omväxlande topografi med djupt inskurna, uppodlade älvdalar och däremellan skogsklädda moränhöjder.

Inlandsisen har format landskapet. Den har slipat berggrunden och spolat ner de lösa jordarterna till älvdalarna. Den har också lämnat spår efter sig i form av rullstensåsar och randdeltan. Ismassornas centrala delar låg just i denna del av landet, en påverkan som ger sig uttryck i att både högsta kustlinjen och landhöjningen når sina maximum för Skandinavien i Skuleskogen.

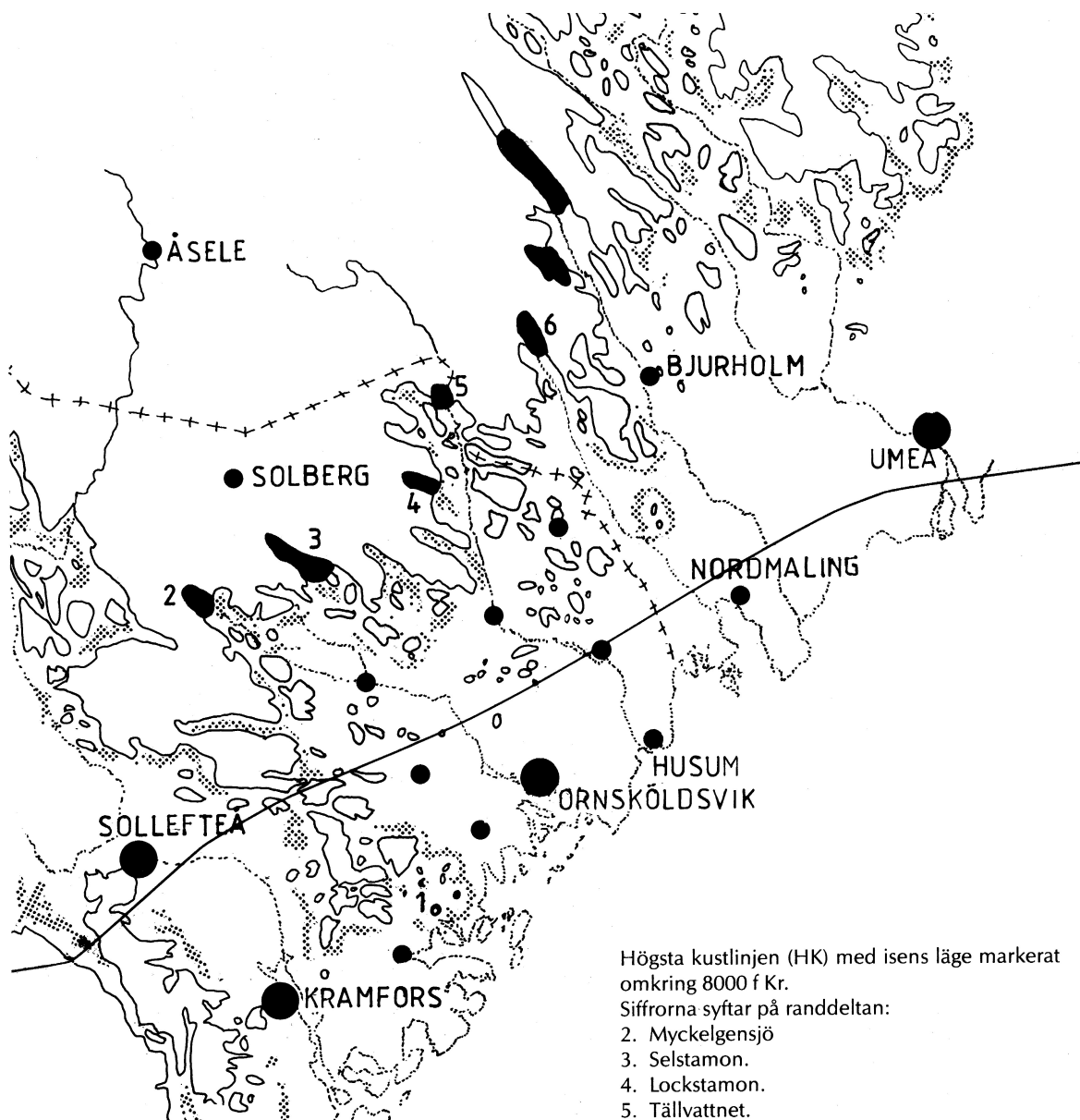
Här finns av havet kalspolade berg på nivåer omkring 280-285 m ö h. Under de 400 år (ca 7300 - 6900 f Kr) som isavsmältningen varade i Ångermanland samt under det närmast följande årtusendet höjde sig landet snabbt efter isens tryck. Numera håller sig landhöjningen omkring 1 m per sekel. Detta ger praktiska konsekvenser, redan under en mansålder grundas hamnar och farleder upp och nya skär sticker upp ovanför vattenytan.

När isen helt dragit sig undan från Västernorrland blev det snart varmare och björk- och tallskogarna började utvecklas. Samtidigt kom också de första människorna. Det var nomadiserande fångstmän som följde renens vandringar. Under den följande perioden fram till 3000 f Kr rådde ett atlantiskt klimat. Ek, alm och hassel växte här och klimatet var behagligt för människorna. Vi har få synliga boplatslämningar från denna tid. Den äldsta redskapstypen, trindyxorna, har hittats på nivåer högre än 80 m ö h – den forntida kusten för ca 6000 år sedan.

Från perioden 3000 f Kr - 500 f Kr, d v s yngre stenålder och bronsålder, har vi betydligt fler lämningar i kommunen. Klimatet var något svalare än tidigare och de ädla lövträden gick tillbaka. Omkring 1000 f Kr började granen att utbreda sig norrifrån. Ett stort antal fångstboplatser finns från denna tid. I huvudsak har de upptäckts i samband med sjö- och älvregleringar och ligger därför på kartan som ett band vid våra sjöar och vattendrag. Omkring 500 f Kr skedde en klimatförsämring som innebar början till vårt nuvarande svala och fuktiga klimat. I framtiden kommer kanske den sk växthuseffekten att först innebära ett varmare klimat för att senare bli kallare än dagens, då Golfströmmen befaras ändra sitt läge till en sydligare bana. Tiden är också inne för en ny istid.

Utmärkande för fångstboplatserna är att de återfinns vid forntida uddar, sel, ed och andra utpräglade fångstmiljöer som t ex åars utlopp och sammanflöden. De flesta boplatserna i kustlandet återfinns mellan 40 och 80 m ö h. I inlandet grupperar sig boplatserna runt sjöarna. Ofta har man valt mon som boplatser. På boplatserna hittar man skärvsten – karaktäristiskt söndersprucken och skör koksten, avslag från redskaps-tillverkning samt brända ben.

I exponerade lägen i det forntida kustlandet finns en mängd gravrösen av klappersten. I huvudsak ligger de mellan 30 och 50 m ö h och kan därför dateras till bronsålder. Då rösena ofta ligger på höjdlägen längs kusten kallas de även kuströsen. De förekommer längs hela norrlandskusten och även en bit längs den finska kusten. Att begrava de döda i rösen är dock en sed som även förekommer i sydsandinavien och vissa delar av centraleuropa.

De flesta stenredskapen tillverkades av kvarts, kvartsit, skiffer och flinta. En förhållandevis stor mängd stenredskap har hittats som lösfynd i samband med odling inom kommunen. På en spridningskarta över lösfynd daterade till sten- och bronsålder framträder två koncentrationsområden, den ena vid Täfteåsjön och det andra vid Drömmesjön.

Till stora delar är denna spridningsbild ett resultat av sentida faktorer. Teoretiskt sett skulle man kunna hitta lika många lösfynd inom som utom den odlade bygden. En intresserad jordbrukare tillvaratar flera föremål än en ointresserad. En aktiv hembygdsförening eller forskare kan också påverka spridningsbilden. Om man, med reservation för lösfyndens brist på representativitet, ändå ser dem som tänkbara indikationer på boplatser, så pekar koncentrationerna på att förhistoriska boplatser kan återfinnas i det inre av forntida havsvikar.

I huvudsak var dessa människor jägare-fiskare-samlare, men redan 2 500 f Kr kände man till tekniken att odla säd. Pollenanalytiska studier har visat att odling av vete och korn förekommit vid denna tid både i Byske socken norr om Skellefteå, vid Medelpadskusten

och i Anundsjö socken. Denna tidiga odling var sporadisk och visar inte på någon kontinuitet in i järnålder.

Man har tidigare ansett att Ångermanland skulle fått en bofast åkerbrukande befolkning först under järnålderns senare del. De undersökningar som inleddes på Genesmon 1977 visade annorlunda. Där påträffades spår av kornodlingar på gödslade åkrar som härstammade från romersk järnålder (Kr f - 400) och folkvandringstid (400 - 550 e Kr).

Till skillnad från sten- och bronsålderns boplatslägen i utpräglade fångstmiljöer eller i det inre av havsvikar, pekar Geneboplatsen på andra boplatser under järnålder. Dessa återfinns under järnåldern i lägen med odlingsbara sandjordar, främst längs kusten och älvdalarna, gärna i mynningslägen.

Vilka var då dessa åkerbrukare? Är det den tidigare fångstbefolkningen som blir åkerbrukare eller koloniserar landet från söder? Trängs den äldre befolkningsgruppen undan och kan dessa ha varit en samisk folkgrupp? Jordbrukarkulturen uppvisar stora likheter med kulturen i t ex Mälardalen men också stora skillnader.

Om man t ex tittar på byggnaderna så är byggnadstekniken densamma, treskeppiga långhus, men byggnadsmaterialet är lokalt. T ex har man använt nävertak istället för tak av halm och vass. Sättet att begrava de döda är en tradition som inte ändras från en dag till en annan. I Mälardalen begravdes alla, under hög eller i stensättning. Här begravdes på varje gårdsgravfält endast en person per generation, troligen gårdens överhuvud. Det är därför troligt att det är den lokala befolkningen som via kontakter, västerut till Tröndelag och söderut, anammat det bofasta jordbruket.

FORNLÄMNINGSREGISTRET

Registret innehåller uppgifter om de kända fasta fornlämningarna i landet. Dessa är ordnade topografiskt efter landskap och socken. Inom varje socken har fornlämningarna fått en löpande numrering. Denna numrering återfinns på de ekonomiska kartor som förvaras i anslutning till fornlämningsregistret.

De flesta fornlämningarna i registret är markerade med run-R på kartan. Fornlämningsregistret förvaras hos Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Kopior förvaras bl a hos Örnsköldsviks museum och Läns- museet Västernorrland i Härnösand.

Registret kompletteras löpande vid särskilda inventeringar eller efter anmälningar från allmänhet, entreprenörer, lokala museer etc.

Delar av den lokala befolkningen har därvid stannat vid det gamla näringsfånget som jägare-fiskare vid kusten eller i inlandet bedrivit jakt och fiske sida vid sida med den samiska befolkning som vi vet fanns här vid denna tid.

Norra Ångermanland visar sig i många hänseenden vara ett gränsområde fram till medeltidens slut. Utbredningen av järnålderns gravfält, som hänger samman med bondebebyggelsen, visar att Sveriges nordligaste höggravfält finns på Arnäsbacken i Arnäs. Utbredningen av ortnamn som slutar på -sta, vilka också hör samman med

järnålderns bebyggelse, pekar på ett sammanhängande bebyggelseområde upp till Grundunda. Norr om Godmersta finns endast något enstaka -stanamn. Vid studier av jordeböcker och kamerala längder från 1500-talet, ser man en tydlig skillnad i skeppslagsindelning med sjättingar, mellan södra och norra Ångermanland. För södra Ångermanland kan en sådan indelning rekonstrueras men inte för norra Ångermanland. Detta tolkas så, att södra Ångermanland var färdigorganiserat, innan en fastare samhällsbildning gjorde sig gällande norr därom.

Tillsammans kan dessa förhållanden visa att under äldre medeltid slutade staten – det egentliga Sverige – vid norra Ångermanland och att landet norr därom då ännu inte var inordnat i staten.

Vid urvalet av kulturmiljövårdens riksintressen har underlaget beträffande fornlämningar varit betydligt bättre än för andra kulturminnen. Där har den praktiskt taget riksomfattande fornminnesinventeringen varit av avgörande betydelse. I huvudsak inventerades nolaskogsområdet under åren 1961 - 62 och 1990 - 1991.

Då kunskapen om fornlämningarnas lokala särdrag kraftigt ökat i och med att Umeå Universitet i mitten av 1970-talet erhöll en arkeologisk institution som bedrivit omfattande undersökningar, särskilt i vår kommun, gav den senaste inventeringen ett betydande tillskott till fornlämningsregistret. Nya fornlämningstyper såsom samiska härdar och hyddbottnar har också tillkommit. De flesta av dessa fornlämningar finns redovisade med ett run-R på den ekonomiska kartan. Dessutom finns hos Länsstyrelsen, Länsmuseum och Örnsköldsviks museum uppgifter om fornlämningar och indikationer på fornlämningar. Lokalerna har också markerats på kartor.

Alla fornlämningar, kända som okända, skyddas av KML. Att en fornlämning betecknas som miljö av riksintresse innebär i och för sig inte att säkerställandeåtgärder utöver det skydd som KML ger behöver komma ifråga. Av flera skäl bör dock ett avgränsat område kring fornlämningen behandlas som bevarandeområde. Det innebär att miljöaspekten betonas i högre grad än i många andra fall och i högre grad än som förutsetts i KML.

Fornlämningar av riksintresse är Slåttdalsberget och Arnäsbacken.

Det sammanlagda antalet registrerade fornlämningar i kommunen är 2.952 st. (år 2000). Dessa är fördelade enligt följande:

Socken	Antal				
Anundsjö	682	Grundunda	355	Själevad	215
Arnäs	322	Mo	112	Skorped	119
Björna	291	Nätra	354	Trehörningsjö	68
Gideå	250	Sidensjö	175	Örnsköldsvik	9

Fornlämningar kan vara av högst skilda slag. Det man kanske i första hand kommer att tänka på är förhistoriska boplatser, gravar, härdar och fångstgropar men det kan även röra sig om relativt unga företeelser som kolbottnar, milstenar och flottningsrännor.

I programmet har följande fornlämningar medtagits:

12 ANTARSBERGET	(An)	Vårdkase
24 STOR-ÅBODSJÖN	(Si)	Hällmålning

36 KASABACKA	(Gr)	Rösegravfält	
38 KILLINGSNÄS	(Gr)	Rösegravfält	
40 KYRKESVIKEN	(Gr)	Medeltida hamnplats	
46 ARNÄSBACKEN	(Ar)	Boplats och gravfält	Riksintresse
59 GENESMON	(Sj)	Järnåldersboplats	
73 SLÅTTDALSBERGET	(Nä)	Bronsåldersrösen	Riksintresse

Medeltida socknar blir modern kommun

Både de skriftliga och de arkeologiska källorna som kan belysa den norrländska medeltiden är få och säger mycket litet om hur tillvaron tedde sig för folket.

Bland de få arkeologiska beläggen från norrländsk medeltid finns lämningar efter hamnar utmed den norrländska segelleden. Hamnarna kan ses som baspunkter för handel och service och var viktiga vid kolonisationen av övre Norrland. S:t Olofs hamn på Drakön utanför Hudiksvall och Kyrkesviken i Grundsunda är exempel på sådana baspunkter. I Kyrkesviken gjordes undersökningar som visade att bebyggelsen härrör från 1200-talet. Enligt traditionen var Kyrkesviken också platsen för Grundsundas äldsta kyrka. En stengrund, som av formen att döma kan vara en kyrkgrund, undersöktes också.

Den nuvarande sockenindelningen med 12 socknar har sitt ursprung i en medeltida indelning med tre socknar: Nätra, Själevad och Grundsunda. Från dessa har sedan de övriga avsöndrats: Arnäs (någon gång mellan 1316 och 1374), Sidensjö (annex under Nätra 1386) och Anundsjö (1400-talets slut). Under 1800-talet avsöndras inlandssocknarna Trehörningsjö (1885), Björna (1824), Skorpved (1869), Mo (1822) och Gideå (1822). Solberg blev 1941 självständigt kyrkobokföringsdistrikt. Socknarnas ålder ger en bild av kommunens bebyggelseutveckling. Bebyggelsen var tidigt koncentrerad till kusten och älvdalarna för att senare dra sig längre inåt landet.

Huvuddelen av kommunens sockenkyrkor är uppförda under 1700- och 1800-talen. Tre medeltida kyrkor finns bevarade: Sidensjö, Grundsunda och Anundsjö. Medeltida kyrkor har även funnits i Nätra, Anundsjö, Arnäs och Själevad. I Nätra finns ruinerna efter den gamla kyrkan bevarad. I fiskelägena finns sju fiskarkapell uppförda från 1600-tal till 1800-tal. Brukskyrkor finns i Köpmanholmen (ursprungligen från 1959, brunnen 1995, återinvigd 1999) och Domsjö (1965). Domsjö kyrka har riksantikvarieämbetet och statens historiska museer beslutat skall stå under tillståndsprövning enligt 4 kap 3,4 §§ KML. Lillkyrkor finns i Järved (1971) och Gullänget (1985). Kyrkokapell finns i Nyliden (1959), Skede (1936) och Studsviken (1947).

Kyrkobyggnader och kapell är tillsammans med omgivande kyrkotomt eller kyrkogård skyddade enligt lag (kungörelsen om det offentliga byggnadsväsendet SFS 1920:744, begravningskungörelsen SFS 1976:446). Skyddet för den närmaste miljön kring kyrkan kan därmed sägas vara gott. Till kyrkomiljön hör, förutom klockstapel, prästgård och komministergård, ibland även sockenstuga och kyrkstallar. Ett bevarandeområde som omfattar ett större eller mindre område kring kyrkan är därför ofta önskvärt ur kulturhistorisk synpunkt.

Kyrkomiljön kring Arnäs kyrka är tillsammans med höggravfältet på Arnäsbacken ett riksintresse i den fysiska riksplaneringen. Prästgården i Anundsjö har föreslagits som byggnadsminne.

I programmet har medtagits följande kyrkor:

5 SOLBERGS kyrka	(An)
11 ANUNDSJÖ kyrka	(An) Medeltida

17	TREHÖRNINGSJÖ kyrka	(Tr)
19	BJÖRNA kyrkplats	(Bj)
23	SKORPEDS kyrka	(Sk)
26	SIDENSJÖ kyrka	(Si) Medeltida
29	MO kyrka	(Mo)
31	GIDEÅ kyrka	(Gi)
35	GRUNDSUNDA kyrka	(Gr) Medeltida
46	ARNÄS kyrkplats	(Ar) Riksintresse
53	ÖRNSKÖLDSVIKS kyrka	
62	SJÄLEVADS kyrka	(Sj)
68	NÄTRA kyrka	(Nä)

Den nya tidens omvandlingar

Från 1500-talet är det lättare att få ett grepp om bebyggelsens utbredning. Gustav Vasas jordeböcker ger en god bild av bygdens utbredning vid den nya tidens början. Bosättningen tycks ha expanderat under hela medeltiden fram till 1500-talets mitt. Efter 1560 minskar befolkningen kraftigt och når 1645 sitt bottenvärde. Därefter får man åter en stadig befolkningstillväxt, men det behövdes 200 år innan befolkningen åter kom upp i samma antal som vid mitten av 1500-talet.

De många och långa krigen efter Gustav Vasas död är en av de viktigaste orsakerna till nedgången under 1500- och 1600-talen. Det var folket som fick betala den svenska stormaktstiden. Inte bara med manfolk utan också med ökade skatter. Krig kostade pengar, något som alla fick känna av.

Under 1400- och 1500-talen togs manskap ut till krigen genom utskrivning, men 1606 bestämdes att tio besuttna bönder skulle hålla en soldat, en båtsman. Redan 60 år senare var alla socknar i kommunen båtsmansroterade, d v s 5-11 hemmansägare bildade en rote vilka tillsammans höll en båtsman. Rotens ersättning till båtsmannen bestod av en lega, d v s en engångssumma vid städslingen, en årlig lön, en klädedräkt samt husrum och kosthåll. Redan under 1600-talet var det vanligt att det senare bestod av en tilldelad torplägenhet och lite utsäde. Senare under 1800-talet både byggdes, ägdes och underhölls torpen av rotebönderna.

I en förteckning från 1681 uppges allt befintligt manskap i kommunen vara:

Anundsjö	14	Sidensjö	17
Arnäs	67	<u>Själevad</u>	<u>80</u>
Grundsunda	25	Summa:	224 män
Nätra	21		mellan 15 och 60 år

Ovanpå krigen kom så missväxterna 1632-1634. Troligen orsakad av både bristen på arbetsfolk och på tillfälliga klimatförändringar. Det blev både svalare och fuktigare, vilket ledde till förödande frostsador.

Följden blev att åtskilliga hemman lämnades öde, men åtskilliga brukades också enbart av kvinnor. Några byar blev också helt folktomma. Efter 1650 sker åter en stadig befolkningstillväxt, som under 1700-talet blir en ren befolkningsexplosion. Under 1600-talet börjar några nybyggen tas upp av finska kolonistörer. Dessa nybyggen togs upp utanför den egentliga bygden i socknarnas utkanter. Byarna Långvattnet och Lilla Nordsjö i Trehörningsjö och Grundtjärn och Gammalgård i Anundsjö är byar som började som finska nybyggen på 1600-talet.

Den kraftiga befolkningsökningen under 1700-talet skapade behov av flera försörjningsmöjligheter. En omfattande nybyggesverksamhet kom igång och det är nu den stora kolonisationen av inlandet sker. Under ett århundrade togs ca 140 nybyggen upp nolaskogs. Av dem nära hälften i Anundsjö socken. Detta förklarar den kraftiga befolkningsökningen som där sker från 1730 och framåt.

Befolkningsökningen i inlandet, orsakad först av nybyggesverksamhet och senare sågverksindustrin som skapade sysselsättningar med flottning och skogsarbete, gjorde det också möjligt att avsöndra nya socknar. Inlandssocknarna Skorped, Mo, Gideå, Trehörningsjö och Björna bildades alla under 1800-talet.

1860-talets nödår och lågkonjunkturer drabbade särskilt torparna och småbrukarna och många valde att utvandra till USA och Kanada. I några byar var utvandringen så total att byarna tömdes på sin befolkning. I sina huvuddrag ökade dock befolkningen nolaskogs och nyodlingarna fortsatte.

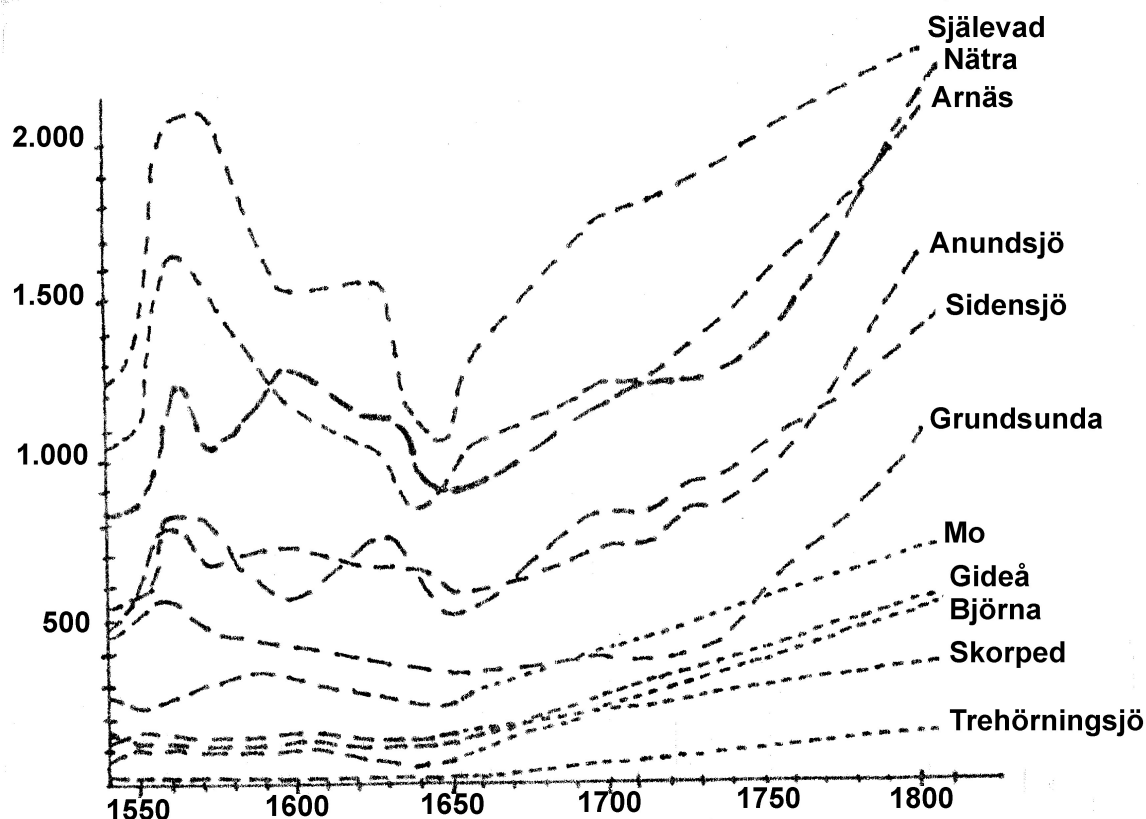

Fig. 1

Fig 1: Befolkningsutvecklingen för socknarna i Örnköldsviks kommun 1550–1810.
Diagram efter Erik Nylander: 1977.

Antal bönder eller hushåll för varje socken (otryckt källa) och Göran Lindahl: Den historiska bakgrunden, *Bebyggelsefrågor i Örnköldsviks kommun*.

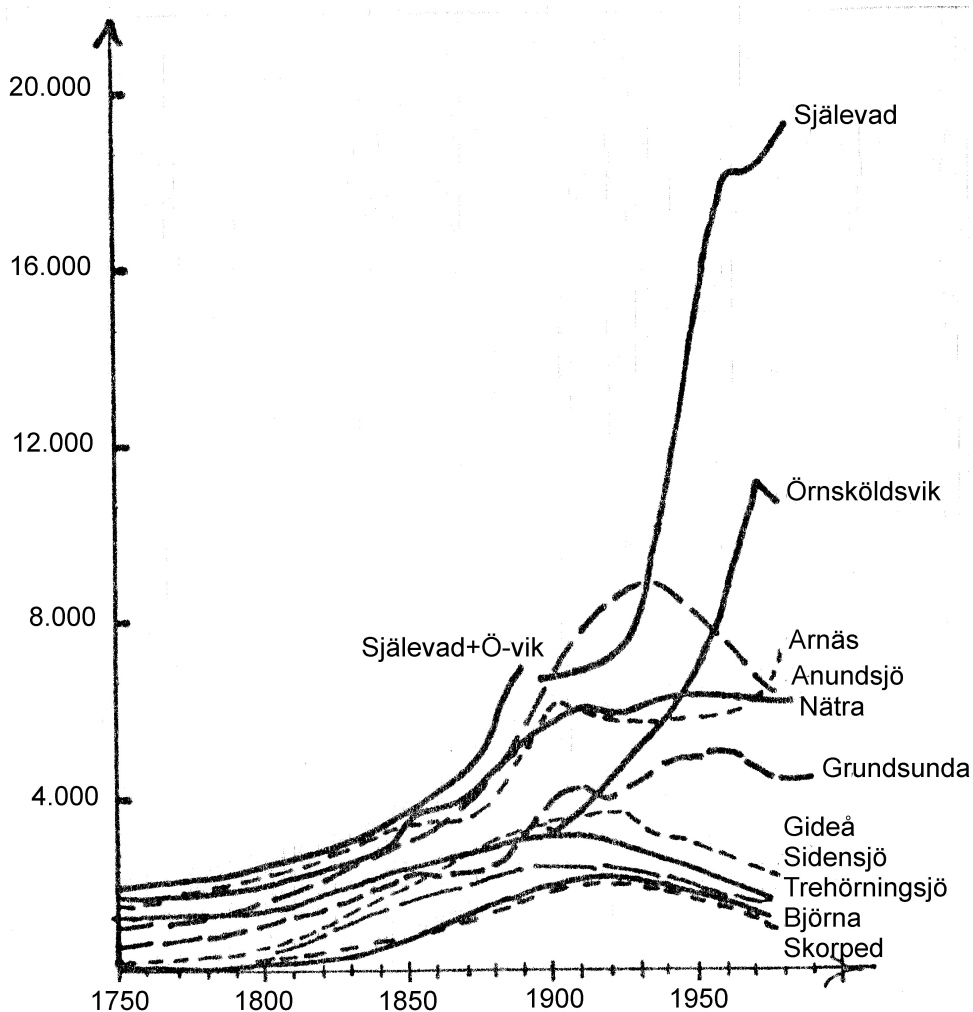
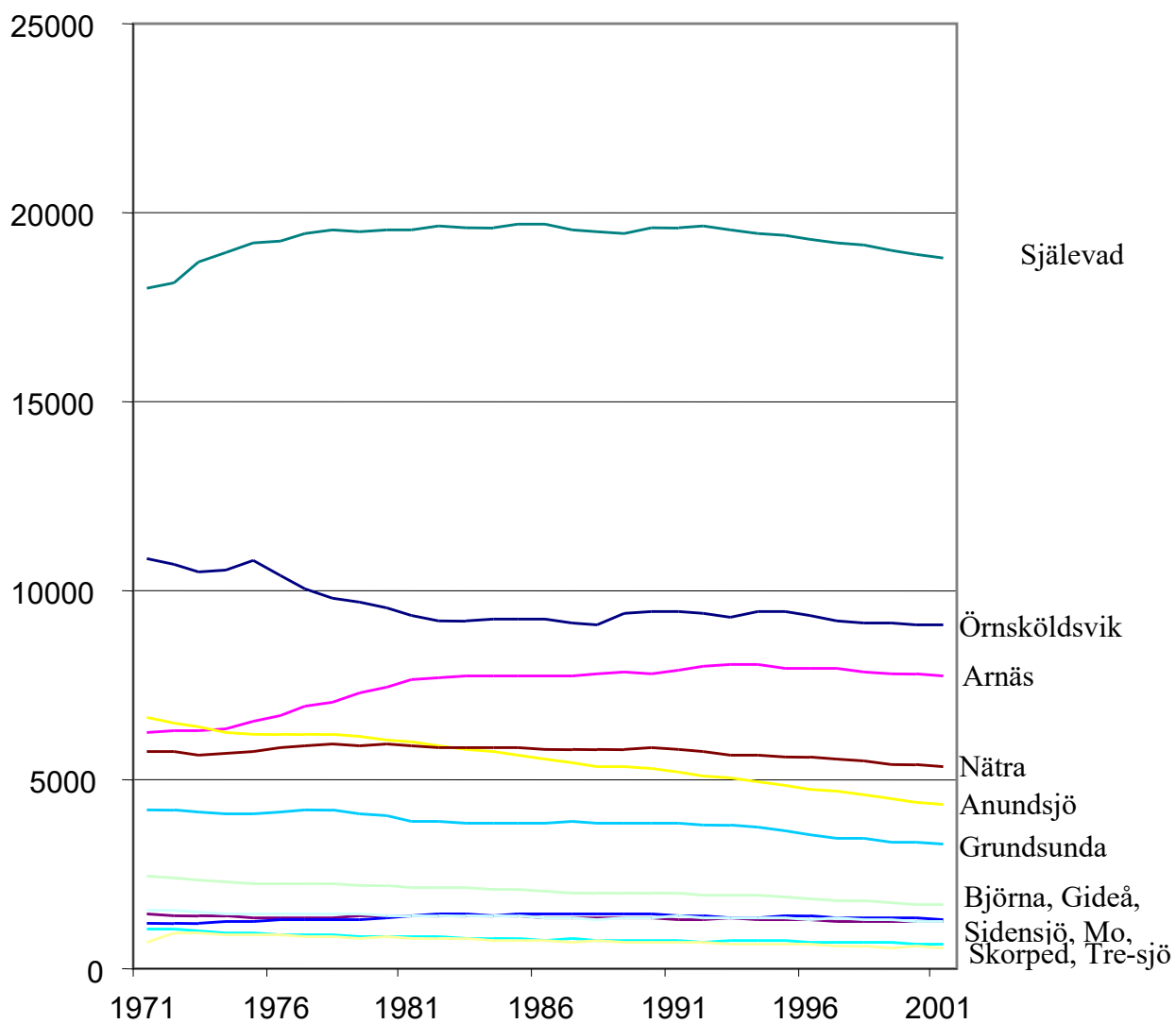

Fig. 2

Fig 2: Befolkningsutvecklingen för socknarna i Örnsköldsviks kommun 1750–1970.
Diagram efter Erik Nylander: 1977.

Antal bönder eller hushåll för varje socken (otryckt källa) och Göran Lindahl: *Den historiska bakgrunden, Bebyggelsefrågor i Örnsköldsviks kommun.*

För att bli få kontroll över de olaga bosättningar som etablerats på kronans marker under 1700- och 1800-talen beslöts 1891 att upplåta mindre odlingsområden till kronatorp. Under 1920-talet och början av 1930-talet var uppodlingen av dessa torp på kronoparkerna ett led i arbetslöshetspolitiken. De flesta kronatorpen inom kommunen togs upp i Anundsjö och Björna socknar. Särskilda statsbidrag utgick också till arbetarsmåbruk på privata marker. Dessa sk Per Albin-torp byggdes efter standardiserad byggnadsritning och tillkom på 1930- och 1940-talen. Många av kronatorpen och arbetarsmåbruken var nyodlingar, som med stor odlarmöda brutits upp ifrån vildmarken. Efter 1930-talets kolonisation i form av arbetarsmåbruk har nyodlingsverksamheten förbytt i jordbruksnedläggningar.

Befolkningsstatistik 1971 – 2001. Källa: Örnköldsviks kommun, samordningsenheten.

Näringar

Jakt, fiske och renskötsel

Under de ca 8000 år som det varit möjligt för människor att leva och bosätta sig i vår kommun, har jakt-fiske-samlade varit den huvudsakliga näringskällan under minst 6000 år. Först från tiden omkring Kr f kom åkerbruket och boskapsskötseln att få någon större betydelse.

Jakt

Man jagade viltet med fallor av olika slag: snara, stock och flake är troligen förhistoriska fångstredskap som har använts av allmogen ända in i 1900-talet. Man hade också självskjutande giller och fångstgropar.

Av de talrika fångstgroparna i länet och i Örnsköldsviks kommun är endast ett fåtal undersökta och ännu färre daterade. I Björna har dock 6 gropar undersökts, varav flera med daterbart kol. De äldsta kunde dateras till 100-talet e Kr. I samband med byggandet av Botniabanan har också flera fångstgropar i Lilla Mosjön, Arnäs sn undersökts 1999. Dessa dateras till 400 f Kr., förromersk järnålder. Fångstgropar anlades främst i lättdränerade och lätt grävda sandåsar och moar, gärna i en linje med gärdsel mellan groparna. En sådan linje gick ofta vinkelrätt över bytesdjurens stigar till vatten. Fångstgropssystemen var i allmänt bruk ända till 1864, då de förbjöds i lag.

Fiske

Havsfiske har i alla tider varit ett komplement i försörjningen för jordbruksbefolkningen vid kusten. De byggnader som uppfördes för fisket var enkla fiskebodas i skyddade vikar.

När kronan under 1450-talet hävdade rätten till allt havsfiske, utarrenderades detta delvis till fiskare från syd- och mellansverige. Många av dessa fiskare hade borgerskap i Gävle. De har därför allmänt gått under benämningen "gävlefiskare".

Alla större fiskelägen nolaskogs är "gävlebohamnar": Skeppsmalen, Skagshamn, Grisslan, Trysunda, Sandviken, Ulvöhamn, Marviksgrunnen, Holma och Malnviken. Gävlebohamnarna beboddes endast under sommarhalvåret, men ändå har eller har de flesta haft kapell. Där fick inte bara fiskaren sin andliga spis, utan där förvarades också hans fiskeredskap under vinterhalvåret. Äldst är kapellet i Ulvöhamn. Det byggdes 1622.

Man kan urskilja två typer av fiskebebyggelse nolaskogs, dels bönders och fiskares sjöbodas och dels fiskelägena. De förra ligger ofta i små grupper i den inre skärgården. Där finns inga bostadshus. I fiskelägena däremot finns både bostadshus, sjöbodas, uthus och kapell. Dessa ligger på öar i den yttre skärgården eller i det yttersta kustbandet.

Redan innan gävlefiskarnas fiskefärder till våra trakter upphörde under 1910-talet hade man börjat få en fast bosättning i fiskelägena. De enkla små bostadshusen och sjöbodarna blev tillbyggda eller ersatta av större. Sandvikens fiskeläge fick på den oskyddade hamnen aldrig någon fast bosättning och har därför bevarat sin ålderdomliga prägel.

Ännu 1942 fanns i kommunens kustsocknar 36 fiskelägen och fiskeboplatser. Dessa var då: Marviksgrunnen, Ulvöhamn, Norrbyn, Sandviken, Näske, Hummelvik, Alviken, Kläppa, Strängön, Nässjöbäcken, Hålviken och Trysunda i Nätra. Grisslan och Bäckfjärden i Själevad. Malmön, Mattjäl, Hörnskatan, Burön, Fälle, Idbyn och

Örnsköldsviksfjärden i Arnäs. Tännviken, Skeppsmalen, Skagen, Ällön, Bergöfjärden, Ulträ, Holma, Aggösund, Kasaviken, Gideåbacka, Åskär, Husum, Fanbyviken, Fillingen och Saluböle i Grundsunda.

Även om fiske fortfarande bedrivs i några fiskelägen har de flesta byggnaderna förlorat sin ursprungliga funktion. De flesta används idag som fritidshus. Ibland innebär det tyvärr förvanskande ombyggnader och privatisering av marken. Omvandlingen av fiskelägen för fritidsboende måste dock accepteras. Så länge förutsättningarna till åretruntboende med erforderlig service, kommunikationer o dyl är otillräckliga, är fritidsboendet kanske enda möjligheten att bevara våra fiskelägen.

Som en viktig insats för ett bevarande av de speciella miljöer som finns i våra fiskelägen utarbetar kommunen nu riktlinjer som underlag för plan- och miljönämndens hantering av bebyggelsen i fiskelägen. Riktlinjerna avser färgsättning, ombyggnader av fiskebodas, behandling av mark o dyl.

Inom kustområdet finns kulturlämningar såväl ovan som under vatten. Även de lämningar som finns under vatten och är äldre än 100 år skyddas av KML. Generellt sett kan man beteckna de större hamninloppen Husum, Örnsköldsvik, Själevad, Ulvöhamn, Fanbyviken samt hela området kring Skagsudde som särskilt intressanta vad beträffar sådana kulturlämningar.

Strandskydd enligt 15§ NVL 100 m gäller generellt för stränder vid havssjö, insjö och vattendrag. Utvidgat strandskydd om 200 m gäller för öarna och vissa begränsade kuststräckor t ex från Näskefjärden till Köpmanholmen samt södra delen av Skagsudde.

I programmet har medtagits följande fiskelägen:

37	Holma	(Gr)	
41	Skagshamn	(Gr)	
42	Skeppsmalen	(Gr)	
64	Grisslan	(Sj)	Riksintresse
75	Trysunda	(Nä)	Riksintresse
76	Sandviken	(Nä)	Riksintresse
76	Ulvöhamn	(Nä)	Riksintresse
77	Marviksgrunnan	(Nä)	Riksintresse

Renskötsel

Fram till slutet av 1800-talet fanns både skogssamisk renskötsel och vinterbete av fjällsamernas renar. Nu bedrivs endast vinterbete inom Örnsköldsviks kommun genom Vilhelmina norra och Vilhelmina södra samebyar. Den skogssamiska renskötseln upphörde i och med att institutionen av lappskatteland upphörde. Sveriges näst sista fungerande lappskatteland fanns dock i Anundsjö sn; Stensundslandet vars siste innehavare var Nils Pehrsson (1804 – 1880) eller Nuenjetteme (näslösen) som han kallades på sydsamiska eftersom han hade förlorat sin näsa i en tvekamp med en björn .

Av förklarliga skäl är de fysiska lämningarna efter rennäringen få. Under 1980- och 1990-talen har dock ett flertal härdar upptäckts, de senaste så nära kusten som Lilla Mosjön och Bjästamon. De samiska härdarna har ett karaktäristiskt utseende som gör dem lättolkade. Traditioner om sk lappgravar finns från flera platser och många naturnamn har samisk anknytning.

Nolaskogsområdet var det nordligaste området för sockenlapp-ämbetet. Några sådan torp och torplämningar, förut bebodda av sockenlappar finns kvar. När skogsrenskötseln upphörde blev många av samerna nybyggare och några byar som t ex Rödvattnet och Aspsele har grundlagts av samer. Andra samer försökte försörja sig vid kusten dels med fiske men framför allt genom att tillverka och sälja fiskeredskap i rotslöjd till fiskare och bönder. Lapptorpet vid Skillingsjön i Arnäs sn beboddes av en same som tillverkade nöttögor (rep) av rötter som han hämtade vid nuvarande Gideå flygplats. Ovanligt var heller inte att samer antogs som båtsmän.

Jordbruk och boskapsskötsel

Den äldsta jordbruksbebyggelsen från järnåldern var inte samlad i byar utan bestod av ensamgårdar. Åkern brukades med hackredskap eller årder, vilket bidrar till en lokalisering vid lätta sandjordar. Redskapen var inte lämpliga för de tyngre lerjordarna i älvdalsbottnarna. De sandiga jordarterna finns avlagrade högre upp i älvdalen och det är också där vi än idag har huvuddelen av åkermarken och bebyggelsen. Först under 1700-talet blir plögen allmän och man kan plöja upp lerjordarna.

Det nordsvenska jordbruket under nyare tid karaktäriseras av en blandekonomi med boskapsskötsel, åkerbruk och även fiske som viktiga näringar. Detta gav till skillnad mot södra Sverige med sin specialiserade spannmålsodling, ett rörligare och inför missväxt mindre sårbart näringsliv.

Inägorna, d v s åkern och ängen, var tillsammans inhägnade till skydd mot kreaturens fria betesgång på utmarken. Skogen var också under medeltiden allas egendom och nyttjanderätten reglerades inte av några särskilda bestämmelser. Men 1542 ändras detta radikalt, då får norrlänningarna ett brev från Gustav Vasa där man slår fast att "...alla sådana egor, som obbyggda ligga, höra Gud, Konungen och Sveriges krona till". Det kom dock att dröja ända till 1869 innan denna avvittring, d v s avskiljandet av enskildas och byalags ägor ifrån kronans, var helt genomförd i Västernorrland.

Denna åtgärd har från mitten av 1700-talet haft en avgörande betydelse för jordbruksutvecklingen i Norrland. Genom att byarnas och de enskildas gränser blev fastställda, kunde också den enskilde förfoga över marken på ett helt annat sätt. Främst de stora skogshemmanen blev därigenom föremål för spekulation och bolagsförvärv.

Fördelningen av åkermarken har reglerats på olika sätt av statliga bestämmelser. Det s k solskiftet finns beskrivet i södra Sverige redan i de medeltida landskapslagarna. Under 1700-talets andra hälft genomfördes det s k storskiftet. Avsikten var att samla hemmanens ägor på ett ställe och på så sätt erhålla ett fåtal större skiften.

Ytterligare åtgärder för att samla jorden i större skiften vidtogs efter 1827, då man införde laga skifte. Det innebar en långt radikalare skiftning av jorden. Det innebar också att den samlade bebyggelsen uppluckrades. Man ville samla varje hemmans jord i högst fyra stora skiften och gården skulle placeras i närheten av marken.

Man räknar med att i runt tal en femtedel av byalagens delägare tvingades flytta ut ur byn. En följd av dessa bysprängningar blev att hemmansklyvningen sköt fart. I de oskiftade byarna kunde inte hemmanen delas längre när tegarna blivit för smala. När jorden samlades i större skiften kunde delningarna fortsätta.

Odlingslandskapet

Det öppna odlingslandskapet har formats av människan under en lång tidsrymd. Uppodlingen av älvdalarna, slättlanden och sjöarnas närområden har skapat ett karaktäristiskt odlingslandskap, som i den kuperade nordångermanländska topografin ofta bildar slutna landskapsrum inramade av berg och skog. I de större älvdalarna och i delar av inlandet finns mera storskaliga odlingslandskap.

Ur kulturhistorisk synpunkt är odlingslandskapet särskilt viktigt på grund av dess centrala historiska roll. En del objekt, fornlämningar, fäbodrar, samhällen mm behandlas här separat. De utgör i sig själva speciella miljöer av betydelse, men de har också betydelse som delar i det större kulturlandskapet och måste finnas med vid diskussionen om bevarandet av detta landskap.

Det öppna odlingslandskapet är känsligt för förändringar. Trots ständiga konflikter med förändringar under olika tider är ändå landskapet rikt på kulturminnen. Skillnaden mellan gårdagens och dagens konflikter är att vi idag har möjlighet att skapa förändringar i en helt annan omfattning än tidigare. Vid diskussionen om kulturhistoriskt arbete i öppen bygd måste därför resonemang om helheten i det öppna landskapet och hänsyn till den historiska kontinuiteten ofta värderas högre än enskild objektvård.

Odlingslandskapet befinner sig i kontinuerlig användning. Det ur kulturvårdssynpunkt viktigaste medlet måste vara att verka för en fortsatt brukning av den odlingsmark som skapats av generationers nyttjande. Men användning kräver ofta förändring och anpassning till nya byggnadsmetoder. Kulturmiljövårdens roll i detta sammanhang måste vara att medverka till att förändringarna blir minimalt förstörande. En strävan till kontinuitet och anpassning i förändringen – men inte ett hejdande av den – måste vara ett mål för arbetet i övrigt.

Bebyggelsen ligger karaktäristiskt i lidläge på gränsen mellan åkermark och skogsmark. Svedje by, Gideå.

När planeringen för nya hus, vägar mm inte är inriktade på en anpassning till befintlig miljö, när tillskotten varken i skala, material eller placering anknyter till de andra miljöerna, är det inte förvånande att kulturmiljövården blir restriktiv mot förändringar. Det är en beklaglig situation, eftersom bevarandearbetet då lätt upplevs som ett stoppande av historien och ett gynnande av reservatstänkande som egentligen är främmande för dagens kulturmiljövård.

Praktiskt taget all bygd i kommunen är av sådan karaktär att kulturhistoriska synpunkter kan läggas på dess framtida utveckling. Vissa bygder har givetvis större värden än andra. De innehåller flera kulturhistoriskt intressanta objekt eller är känsligare mot förändringar. Det är därför inte möjligt att utse vissa bevarandeområden och sedan lämna resten av bygden åsido. I stället bör man utarbeta ett allmänt grundskydd genom riktlinjer i översiktsplan. Detta ska inte vara avsett att hindra nybyggnad eller förändring, utan i första hand vara avsett att påverka utformning och lokalisering av tillskott och förändringar. Vissa bygder kan därefter utses till bevarandeområden där man dels kan införa högre grad av restriktivitet mot förändringar och dels få en bättre kulturhistorisk bevakning av utvecklingen.

Inom kulturlandskapet kan man följaktligen göra ett urval av särskilt intressanta miljöer. Det kan vara både större bygder eller byar och enstaka byggnader, särpräglade odlingslandskap (t ex vissa slåttermarker), kvarnar och andra vattenanläggningar. För att kunna göra ett representativt urval i kommunen krävs dock ett bättre kunskapsunderlag på det översiktliga planet.

De byggnadsinventeringar som genomförts i kommunen skulle utgöra ett bra underlag sedan de utvärderats. De var inriktade på totalinventering.

Inom kommunen har Moälven och Höga Kusten upptagits som riksintresse i den fysiska riksplaneringen. Höga Kusten har även blivit världsarv.

För att klargöra kommunens avsikt att slå vakt om landskapsbild och kulturhistoriska värden bör man som tidigare nämnts utarbeta allmänna riktlinjer i översiktsplan. Som ett underlag till dessa riktlinjer beträffande byggande i jordbruksbygd, kan kommunens informationsbroschyr "Bygga på landet" användas. Utöver detta grundskydd kan vid behov ytterligare säkerställande åtgärder vidtas. I sådana situationer kan skyddet utgöras av särskilda vårdprogram t ex för vissa slåttermarker eller uttalade bevarandeområden för miljöer där förändring i användandet förväntas. Förändringarna bör då planeras så att den äldre miljön passar in i de nya sammanhangen. De äldre byggnadernas förhållande till varandra och odlingslandskapet skall fortfarande vara förståeligt och den gamla strukturen bör bibehållas i det nya.

De urval av odlingslandskap som har medtagits här är områden som föreslagits i kommunens kustområdesplan 1980-12-10. Det är Kvaved, Finna, Norrbyn-Sörbyn och Strängöarna. För dessa områden gäller att särskild hänsyn skall tas till områdets egenart vid eventuella förändringar (BS 38§).

I väntan på ett bättre kunskapsunderlag har ytterligare några områden medtagits. Det måste påpekas att detta urval är bristfälligt och behöver kompletteras. Stora delar av vår odlingsbygd har kulturhistoriska värden. För att kunna formulera dessa värden och avgöra intressanta områden krävs en översiktlig inventering. Man får alltså inte förledas att tro att förutom de här redovisade miljöerna saknar vår odlingsbygd kulturhistoriskt intresse, så är inte fallet.

Jordbruksbebyggelsen

Den äldsta bofasta jordbruksbebyggelsen vi känner i kommunen representeras av de lämningar av bebyggelse som har undersökts i Gene. Undersökningarna pågick mellan 1977 och 1989. Sammanlagt 12 husgrunder har undersökts från perioden 0-600 e Kr.

Området har två bebyggelsefaser där bebyggelsen för varje fas består av ett stort, omkring 40 m långt s k långhus inrymmande stalldel i norr och bostadsdel i söder. Till gården har hört ett förrådshus och en verkstad. Den senare byggnadsfasen innehåller även smedja och två vävstugor.

Undersökningarna av Arnäsbacken, med bebyggelse från 600-tal till 1400-tal, speglar bebyggelseutvecklingen under denna tid på ett bra sätt. De treskeppiga långhusen finns också här, till en början, men de är betydligt mindre och man kan se att utvecklingen har strävat mot enskeppiga byggnader. Under vikingatid har nedgrävda väggstolpar i bostadshusen bytts mot skiftesverk eller knuttimmer. Det är alltså vid järnålderns slut som de mångfunktionella långhusen med allt under ett tak, byts mot många enfunktionella byggnader. De gårdar som sedan kom att bli de förhärskande i våra trakter in på 1900-talet. Var funktion får sitt hus. Vi får bostadshus, stall, ladugård, fårhus, lador, smedja, vagnslider, kornbod, bagarstuga etc. Ett fint exempel på denna nordsvenska bondgård är Gammelgården i Myckelgensjö.

Bostadshusens inbördes placering har varierat något från 1600-talet och framåt. Staten ville ordna upp bebyggelsen som man ansåg vara ”slarvig” med byggnader ”utslängda” här och där. Det bestämdes att prästgårdarna skulle byggas som en kringbyggd gård, dels för att samla bebyggelsen men också för att vara lättare att försvara. Prästgårdarna skulle tjäna som goda exempel för allmogen. Prästen var ofta den enda högreståndsperson man hade i sin omgivning och att efterlikna honom var naturligtvis en strävan. Under 1700-talet kommer andra ideal att göra sig gällande, slott och herrgårdar. Återigen är det prästgårdarna som är först och det bli snart populärt även hos allmogen att låta bostadshuset flankeras av två flygelbyggnader. Det ena ofta en födo-rådsstuga, det andra en ladugård.

Byns bebyggelse låg vanligen samlad på rad, högt upp i dalslutningen s k lidbebyggelse. Den kunde också ligga på en ås eller ett bergsparti. Mera sällan fanns bebyggelsen samlad runt en kärna s k rundbyar. Dessa kunde vara helt tillslutna och ha en port in till byn.

Från medeltid till 1600-tal dominerade eldhus och enkelstugor. Eldhuset bestod av endast ett rum med en öppen eldstad mitt i rummet eller i ett hörn (Gene, Arnäsbacken). Golvet var ett stampat jordgolv och röken gick ut genom ett hål i taket.

Enkelstugan var indelad i en större dagligstuga (kök), en mindre kammare och en förstuga. Under 1700- och 1800-talen blev denna bostadstyp vanlig som torp-, båtsmans-, förmåns- och bagarstuga.

Parstugan var vanlig som mangårdsbyggnad under 1700-talet. Parstugan kan sägas vara en enkelstuga som har förlängts med en sal eller en helgdagsstuga på andra sidan ingången. Ofta användes de båda rummen som vinter- respektive sommarkök.

Enkelstuga i Drömme, Sidensjö.

Tack vare att murstockar nu användes fick dessa parstugor ofta en halv, ibland hel övervåning. På mindre gårdar tjänade övervåningen som förråd och sovplats men i större gårdar kunde övervåningen vara en festsal med målningar på väggar och i tak. Det förekommer också parstugor med en "långfarstu" tvärs igenom huset.

Parstuga i Järvvik, Nätra.

Hel- och halvkorsbyggnaden var främst förbehållen präster och ämbetsmän ända fram till 1800-talet, då den även började byggas av många bönder. Helkorsbyggnaden tillsammans med salsbyggnaden, som blev vanlig under slutet av 1800-talet, var den välbärgade bondens bostäder. Salsbyggnaden är en variant av helkorsbyggnaden där mittrummet, den rakt innanför förstugan belägna salen, är avsevärt större än övriga rum.

Många hus av denna typ har även frontespis och stora verandor. I rika bygder kan bebyggelsen i bykärnan i huvudsak bestå av dessa stora byggnader – stora parstugor, helkors- och salsbyggnader

Salsbyggnad i Bredåker, Sidensjö

Både byggnadernas proportioner, fönstren och dörrarnas utformning och placering samt fasadens färgsättning har en bestämd tradition. I några bygder kan man spåra lokala byggmästare i utsmyckningen. I Sidensjö har t ex många boningshus en fris under takfoten.

Ekonomibyggnaderna är oerhört viktiga för miljön. När användningen upphör förfaller de i regel för att så småningom rivs eller helt enkelt rasa ihop och ruttna bort. Byggnaderna närmast bostadshuset får ofta en sekundär användning som förråd eller garage och har därigenom en möjlighet att bevaras. Det är ladugårdarna, bodarna, härbrena mm. De mer avlägset belägna byggnaderna som lador, smedjor, sommarladugårdar och i viss mån även fäbodrar har redan skattats hårt och endast en medveten bevarandesatsning kommer att bevara dem till kommande generationer.

Av den äldre knuttimrade ladugården finns inte många kvar i kommunen, däremot har många ladugårdar av resvirke med stalldel av sten bevarats tack vare sekundär användning. Ladlandskapet i Norrflärke, med exempel på både timrade lador och lador byggda i resvirke är en god representant för det odlingslandskap som tidigare präglade våra jordbruksbygder.

Förhoppningsvis har flyttningar och ombyggnationer av härbren till fritidshus upphört. De stolpburna härbrena med sina mushyllor är ofta av hög ålder och i gott skick tack vare sin luftiga placering en bit upp från den fuktiga marken. Sekundär användning av smutsiga och skrotfyllda smedjor tycks ha varit övermäktiga uppgifter även för den mest inbitne hembygdsvännen – endast ett fåtal finns kvar, sällan kompletta.

De flesta kronotorpen anlades i Anundsjö och Björna socknar tiden 1915-1925. Kronotorp anlades ända in på 1930-talen men ersattes av de sk Per Albin-torpen. Lågkonjunkturer och hög arbetslöshet gjorde att staten lämnade fördelaktiga lån till främst arbetarfamiljer med osäkra inkomster så att de med en egen liten gård skulle kunna föda några kor. Det är också på 1930-talet som egna hemrörelsen kommer igång och små villaområden börjar

växa upp i industriorterna. Ofta fick arbetarna både lån, ritningar och material av sin arbetsgivare för detta.

Byggnadstraditionen i Örnsköldsviks kommun är en värdefull del av kulturarvet. Denna tradition är värd att föra vidare, men kräver insikt i konsten att behandla form och material på det enkla och självklara sätt som utvecklats av våra förfäder genom många generationer. För att förmedla denna kunskap om byggnadstraditionen har Örnsköldsviks kommun givit ut skriften "Bygga på landet i Örnsköldsviks kommun". Skriften kan beställas från Örnsköldsviks museum.

Länskommittén för europeiska byggnadsvårdsåret i Västernorrlands län gav ut skriften "Byggnadstradition i Västernorrland" som på samma sätt vill öka kännedomen om fysiska drag i den äldre bebyggelsen och främja intresset för att bevara och vårda den. Skriften kan beställas från Örnsköldsviks museum.

Halvkorsbyggnad i Hämra, Sidensjö.

Trä är det dominerande fasadmaterialet på landsbygdens hus. Först under 1800-talet blev sågat virke vanligt, något som hänger samman med träindustrins framväxt. Man började klä sina hus med locklist- eller lockpaneler. Det blev också vanligt med spontade bräder i fasaden, ofta indelade i fält med olika riktning på panelen.

Vid samma tid blev det också vanligt att rödfärga bostadshusen. Falu rödfärg var billig och de flesta husen blev målade röda. Det fanns också ljusa oljefärger men det var dyrare och det blev därför ett tecken på välstånd. Både falurött och ljusa oljefärger kan sägas höra till traditionen i Ångermanland.

Av den äldre bebyggelsen i kommunens kustsocknar finns det ett fåtal byggnader som är äldre än 1721. Detta år härjades nämligen området av ryska flottan som brände totalt 226 gårdar och däribland samtliga prästgårdar utom Grundsundas.

Som riksintresse i den fysiska riksplaneringen står Gammelgården i Myckelgensjö. Gäst-givargården i Överhörnäs är byggnadsminne sedan 1977.

Samlingslokaler

Förutom jordbrukets byggnader har också byggnader för gemensamma intressen uppförts. Både frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och idrottsrörelsen har engagerat många människor inom kommunen och många föreningar har, med medlemmarnas frivilliga arbete, gemensamt byggt föreningshus och samlingslokaler.

Sjukhus

Vid sjukdom var det tidigare vanligt att man anlidade s k kloka gubbar eller gummor. Den mest välkände naturläkaren är ”Israel i Ovansjö” som var verksam fram till 1930-talet. Det var också vanligt att ”dricka brunn” för att bli frisk och flera hälsobrunnar finns i kommunen. Hulphers nämner för norra Ångermanland brunnar i Grundsunda, Arnäs, Sidensjö, Anundsjö, Nätra och Själevad.

Västersels hälsobrunn i Nätra blev under seklets början t o m riksbekant och ett pensionat byggdes vid källan vars radioaktiva vatten ansågs mycket hälsosamt. Det första sjukhuset byggdes i Örnköldsvik 1873.

Fattighus

De fattigas försörjning fördelades tidigare mellan närliggande gårdar sammanslutna till en fattigrote. Antalet dagar ”fattighjonen” fick stanna på gården stod i förhållande till gårdens storlek. Under 1800-talet blev det allt vanligare att man inrättade särskilda ”fattighus”

Skolor

Sedan folkskolestadgan utfärdades 1842 tog det flera år innan ordnad undervisning kunde påbörjas. Den första skolan var ofta inrymd i ett bostadshus om där fanns plats, i annat fall i bagarstugan eller förmånsstugan. Om skolan delades av flera byar flyttade den mellan byarna, som också skulle ordna bostad åt läraren. I några större byar byggdes tidigt en egen skollokal. Genom skolans centralisering har många av dessa skolhus blivit öde eller används nu i annan verksamhet. Folkskolan i Arnäsvall är förklarad som byggnadsminne enligt Kulturminneslagen.

Fäbodvallar

Till jordbrukets byggnader hör också fäbodarna och de vattendrivna anläggningarna som t ex kvarnar och sågar. Fäboden kunde antingen ligga på sockenallmanningen eller också som kvarnen och sågen, på byns samfällda mark.

Det kan inte med säkerhet sägas hur gammalt fäbodsytet är, men det finns belagt i skriftliga källor från 1500-talet. Fäboden kunde läggas på längre eller kortare avstånd från byn. Det var heller inte ovanligt att en by hade flera fäbodar. Ofta låg då den ena med gångavstånd ifrån byn, så att man kunde gå hem varje dag och den andra så långt bort att man flyttade ut under sommarperioden. Fäbodvallen var som regel inte inhägnad och saknar ofta slätter. Kreaturen strövade fritt på skogen och betade på myrarna. Fäbodstugorna stod vanligen i en tät rad med fähusen ordnade i en rad parallellt med stugorna. Utanför stugorna fanns inhägnade härdar och kokplatser.

För att säkerställa bevarandet måste fäbodarna få en annan användning än den ursprungliga. Den yttre miljön är mycket särpräglad och tål knappast några nytillskott. så länge den ursprungliga enkelheten respekteras och inga krav på till- eller ombyggnader ställs, är användningen som fritidsstuga lämplig. Om man undviker avstyckning och försäljning av tomter och stugor är också risken mindre att fäbodvallen förändras till sommarstugeby.

I kommunens byggnadsinventeringar upptas inte avsides och otillgängligt belägna byggnader som skogsarbetarkojor, vissa fäbodar o dyl. Alla fäbodar finns därför inte med i byggnadsinventeringarna

En fäbodvall i kommunen har betecknats som riksintresse. Det är Östalbodarna som ingår i ett större bevarandeområde kring Myckelgensjösjön.

Vattendrivna kvarnar och sågar

En väsentlig kraftkälla i jordbruksbygden var vattnet. Det kunde driva kvarnar, sågar, stampar mm. Ofta var byn självförsörjande med denna typ av anläggningar på den samfällda marken.

Ramsågen med tillhörande lärftmangel och arbetarbostad i Brynge, Sidensjö har betecknats som riksintresse.

I programmet har medtagits följande:

(Närmare beskrivningar finns på Örnköldsviks kommuns hemsida: Fritid och kultur> museer>Örnköldsviks museum>kulturmiljö (GIS) eller Powerpointpresentation på CD)

Byar och kulturlandskap

6 LILLSJÖSLÅTTERN	(An)	Översilningsängar. Riksintresse
9 KUBBE	(An)	By
10 SÖRFLÄRKE	(An)	By med såg, kvarn och fäbodar
21 ÖNSKAN	(Sk)	Kulturlandskap
25 HÄMRA-BREDÅKER-STIG	(Si)	Byar
39 FINNA	(Gr)	Kulturlandskap
47 ÖFJÄRDEN	(Ar)	Kulturlandskap
52 KVAVED	(Ar)	Kulturlandskap
76 NORRA ULVÖN	(Nä)	Fiskeläge och kulturlandskap. Riksintresse

Fäbodar

7 ÖSTALBODARNA	(An)	Riksintresse
8 NYBODARNA	(An)	
10 SÖRFLÄRKE FÄBODAR	(An)	
13 TJÄRNBODARNA	(An)	
13 VÄSTERFANNBYBODARNA	(An)	
13 ÖSTERFANNBYBODARNA	(An)	
24 ÅBODARNA	(Si)	
28 ÖSTANSJÖ	(Mo)	
70 NÄTRA FJÄLLSKOG	(Nä)	
72 ÖDENS FÄBODAR	(Nä)	

Vattenanläggningar

1 HOLMTRÄSK	(An)	Såg och kvarn
3 TJÄL	(An)	Kraftstation och såg
4 MOSSATRÄSK	(An)	Skvaltkvarn
10 SÖRFLÄRKE	(An)	Kvarn, såg och kraftstation
18 TREHÖRNINGSJÖ	(Tr)	Skvaltkvarn
27 BRYNGE	(Si)	Vattensåg och lärftmangel. Riksintresse
30 SVEDJE	(Gi)	Kraftstation
35 GIDEÅBACKA	(Gr)	Kraftstation
48 OVANSJÖ	(Ar)	Kvarn
49 STYBBERSMARK	(Ar)	Skvaltkvarn
60 NORDANÅS	(Sj)	Kvarn
61 ÖSTERALNÖ	(Sj)	Skvaltkvarn
67 FORS	(Nä)	Kraftstation

Övriga objekt

2 ELIASMYRORNA	(An)	Kronotorp Riksintresse
7 MYCKELGENSJÖ	(An)	Gårdsanläggning, fäbodan och flottningsränna. Riksintresse
12 NORRMESUNDA	(An)	Båtsmanstorp och vårdkase
32 GIDEÅ BRUK	(Gi)	Bruksmiljö. Riksintresse
34 DOMBÄCK	(Gr)	Herrgård
43 GRÅKLUBBEN och STOR-HARASKÄR	(Gr)	Fyrplats och lotsstation
48 OVANSJÖ	(Ar)	Broar Riksintresse
63 FRÄMMERHÖRNÄS	(Sj)	Gästgivargård Byggnadsminne
66 KORNSJÖ	(Nä)	Sörkörargårdar
69 SÖRGÅRD	(Nä)	Torp
74 STRÄNGÖARNA	(Nä)	Fiskartorp

Handel, industri och kommunikationer

Till skillnad från det sydsvenska jordbruket, som varit inriktat på spannmålsodling, har det nordsvenska jordbruket varit baserat på boskapskötsel och åkerbruk. Ofta var man även tvingad att hjälpa upp försörjningen med jakt, fiske, hantverk och handel.

Under ångsågarnas epok behövde sågarbetarna också kompletterande försörjningsmöjligheter i och med att sågarna inte kunde vara igång under vinterns isperiod. Detta var en faktor som gav upphov i viss småindustri. Sammantaget har detta gjort att norra Ångermanland framträder som ett av vårt lands hantverks- och småindustricentra.

Hantverk

Under 1700-talet kännetecknas detta område av flera duktiga snickarmästare, bl a Anders Olsson i Lakamark och Per Zackrisson i Kubbe.

Den kvinnliga befolkningen, särskilt i Sidensjö och Nätra socknar, gjorde sig känd för sina fina linnevävnader, som ansågs bland de bästa i Europa. Den manliga befolkningen deltog också i arbetet med linet men många av dem var också engagerade i handelsresor, antingen genom att sälja egen och grannars avel, d v s smör, fågel, hudar,

linnevävnader mm, i mellansvenska städer, hästhandel med jämtlänningarna eller kött- och skinnhandel med samerna. Särskilt handeln söderut, det s k sörköreriet, skapade på många håll ett överskott som tillsammans med extra inkomster från skogsbruket, gav sig uttryck i stora mangårdsbyggnader och en påkostad klädedräkt.

Efter första världskriget lades den hantverksmässiga tillverkningen om till industriell drift. Både i Örnsköldsvik och i Järved byggdes skofabriker. I Moliden startade Molidens Yllefabrik med tillverkning av yllefilter och i Domsjö startade en Pälsvaru- och Damkonfektionsfabrik för att nämna några. 1942 var 2000 personer sysselsatta inom hantverks- och småindustri i norra Ångermanland, jämfört med 3000 personer inom storindustrin. Trots att näringslivet idag präglas av de stora massindustrierna samt Hägglunds, svarar en mängd medelstora och bärkraftiga företag för en ansevärd del av sysselsättningen inom kommunen. Många av dessa företag har startat i liten skala som enmans- eller familjeföretag och haft en kraftig utveckling under 1960- 1970-talen.

Sågverk

Skogens bidrag till människornas uppehälle har skiftat genom tiderna. Före industrialismens genombrott gav den bete till kreaturen, virke till byggnader och bränsleved. Genom skogens ökade värde för sågverksindustrin blev den senare också en ekonomisk tillgång för ägarna.

Det första sågverket inom kommunen anlades redan 1573 intill Skortsjö i Mo socken. Det var en av de två kronosågar som uppfördes i länet för att förse kronan med virke till bl a sina fartyg, något som innebar extra pålagor och tvångsavverkningar för bönderna och därför också mötte motstånd. Sågen var också i drift endast några årtionden.

Från mitten av 1700-talet och framåt sker en kraftig expansion av sågverksindustrin. Anledningen var den ökade efterfrågan på sågat virke och införandet av den finbladiga sågen. Vattenkraften var fortfarande den enda kraftkällan och ett stort antal både grovbladiga husbehovssågar och större finbladiga salusågar byggdes vid bäckar och åar. Under 1760-talet fanns totalt 35 sågar i norra Ångermanland. 100 år senare var siffran 87. Av dessa var fyra mera varaktiga salusågar: Mo, Husum, Fors och Brynge.

Så småningom skedde en viss koncentration genom att en sågverksägare eller trävaruhandlare köpte in flera mindre sågar och till slut skapade ett större sågverksbolag t ex Ahlnanders Trävarufirma och Forss Sågverksbolag. När sedan ångsågen kom till distriktet under 1860-talet (den första i landet byggdes i Tunadal, Sundsvall 1849 och den första i Örnsköldsviks kommun byggdes på Strängön 1863), blev det möjligt att flytta sågningen till lastageplatsen. Därmed koncentrerades även driften och vattensågarna, som inte klarade konkurrensen, måste läggas ner samtidigt som nya ångsågar anlades. Redan vid 1870-talets mitt fanns det åtta ångsågar i kommunen. Vid sekel-skiftet hade antalet ökat till 16.

Till skillnad från vattensågarna, som endast undantagsvis skapade nya samhällen, byggdes det vid flera av ångsågarna planlagda bostadsområden med skola och handelsbod. Ofta hade dessa samhällen och industrier en patriarkalisk styrelse efter samma mönster som i de äldre järnbruken. I folkmun kallades också industrin ”bruket”. Disponenten eller industriägaren bodde på orten och hade ansvar och bestämmanderätt både över de anställda och vad som i övrigt skulle ske inom industrisamhället.

Skogsbolagen köpte in stora skogsområden för att säkra virkestillgången, något som inneburit att de nu är innehavare av nära hälften av all enskilt ägd skogsmark i länet.

Speciellt stor är dominansen i Anundsjö och Skorpeds socknar. Först 1906 förbjöds i lag allt bolagsköp av skogsmark.

Hela befolkningen blev mer eller mindre delaktig i trävarurörelsen genom skogsaffärer, skogsarbete, arbete i sågverken eller flottningsarbete. Många var också sysselsatta med framställning av träkol, tjära och pottaska. Pottaskan användes vid framställning av tvål och såpa samt i stor utsträckning vid glasbruken och vid färgning av tyger. Det byggdes skogsarbetarkojor och flottarkojor och under 1800-talets slut rensades flera av kommunens vattendrag och flottningsrännor byggdes. I de större älvarna Gideälven, Husån, Moälven och Nätraälven fanns tillsammans upprensade flottningsleder till en sträcka av 1670 km. Det krävs en särskild inventering för att få en uppfattning av hur mycket av detta, arbetarkojor och flottningsrännor, som är bevarat idag.

Massaindustrin

Sågverksindustrin i Västernorrland var mera koncentrerad till stordrift än andra delar av landet, samtidigt som de större sågarna geografiskt var koncentrerade till några avgränsade mynningsvikar. Dessa förhållanden fick avgörande betydelse för massa-industrins lokaliseringar. Trämassaindustrin, som fick sitt genombrott under 1900-talets första decennier, var beroende av flottningen och en bra hamn för export. man fick också god tillgång på sågavfall genom att sågverken låg nära varandra. Det blev därför helt naturligt att förlägga massaindustrierna där sågverken fanns – i Husum 1920, Domsjö 1904 och Köpmanholmen 1907 och 1930. I Örnsköldsvik anlades Moälvens träsliperi 1926.

Vid sekelskiftet svarade sågverken för 85 % av den västernorrländska industrien. Men sedan började tillbakagången, först långsamt men under 1930- och 1940-talen följde nedläggningarna tätt. 1960 fanns bara två av sågarna kvar inom kommunen, Domsjö och Köpmanholmen. Som den sista av de ”gamla” sågarna lades Domsjö såg ned 2001.

Massaindustrierna däremot expanderade under samma tid. Under 1900-talets sista decennier förändrades läget även för dessa. Råvarubrist och lågkonjunkturer bidrog till nedläggningen av NCB:s sulfatfabrik i Köpmanholmen 1982.

Kring några industrier har hela tätorter vuxit upp, t ex Husum, Domsjö och Gullänget. Där den bevarade industrimiljön har ett kulturhistoriskt intresse bör vid avgränsningen även tillhörande bostadsområden och service medtas.

Industribyggnaderna kan ibland vara mycket värdefulla att bevara för den kunskap de ger om den gångna tidens teknik och näringsliv. Ofta stöter man då på svårigheter att hitta lämpliga användningsområden för dessa lokaler. När man diskuterar urvalet måste man naturligtvis ta hänsyn till dessa svårigheter.

Järnbruk

Det var inte bara träindustrin som behövde skogsråvaran, utan även järnhanteringen slukade stora mängder ved och träkol. Man hade nämligen upptäckt att det var lönsammare att frakta malmen till de trakter där det fanns gott om skog. Det norrländska kustlandet med sina skogsrikedomar lämpade sig därför bra för järnhantering. Framst sökte man lokaliseringar till de mindre vattendragen, eftersom man inte kunde bemästra de stora vattenmassorna.

Redan 1690 hade man långt framskridna planer på att anlägga ett järnbruk med masugn och hammare i Näske. Malmen skulle brytas vid Marviksgrunnen på sydvästra Ulvön. Det var ägaren av Näske sågverk som hade dessa planer, men som genom hans död tre år senare aldrig blev förverkligade.

Först 1799 anläggs Nätra manufakturverk vid Bräckeån i Nätra. Det var en liten anläggning med en knipphammare och en spikhammare. Sockensmeden Anders Julin från Bjärträ hade sökt tillståndet och drev smedjan ett stycke in på 1830-talet. Huvudorsaken till denna etablering torde vara kyrkobygget 1806-1807 i Nätra.

Ett av de två järnbruk som blev uppförda inom kommunen var Gideå bruk. Bruket anlades av bröderna Clason, söner till Graninge bruks ägare Jacob Efraim Clason och hammarsmedjan var färdigbyggd 1806. Den inrymde då en stångjärnshammare med två härdar, en ämneshammare, en knipphammare och två spikhammare.

Redan från början hade man motgångar. Det tackjärn som behövdes vid hanteringen köptes från Grythytte och Nya Kopparbergs bergslag. Redan första årets transport förläste vid Öregrund och tillverkningen fick ligga nere. Sommaren 1819 brann verkstäderna ner, men byggdes upp igen. Någon större fart på tillverkningen blev det aldrig och 1824 gick företaget i konkurs. Det bytte sedan ägare flera gånger fram till 1846, då det inköptes av James Dickson & Co.

Ett litet kapell hade byggts vid bruket strax efter anläggandet och Diskson byggde nya arbetarbostäder och skola. Herrgården uppfördes 1826. På 1870-talet upphörde verksamheten vid bruket och tjugo år senare var de flesta byggnaderna rivna. Nedläggningen fick konsekvenser inte bara för brukets arbetare, utan även för traktens bönder som haft förtjänst av att forsla kol, livsförnödenheter och tackjärn mellan Gideåbruk och lastageplatsen i Husum. Det fick också konsekvenser för alla de som arbetat med kolning i skogarna.

Av Gideå bruk återstår idag endast herrgården, en spannmålsbod och några andra äldre byggnader. Inga verkstäder finns kvar. Gideå bruk har upptagits som riksintresse i den fysiska riksplaneringen.

Det andra järnbruket uppfördes i Mo socken. Det var sedan Johan Carl Kempe blivit ägare till sågverket i Mo, som ett järnbruk kom till stånd. Manufakturverket innehöll knipphammare och två spikhammare för tillverkning av svartsmide, såväl till eget och ortens behov som till export. Sin aktivaste period hade Mo bruk fram till 1876, men redan ett år senare lades tillverkningen ner. Smedjan revs 1898.

Transporterna mellan Mo bruk och lastageplatsen i Domsjö skedde på Moälven, som var farbar till Galastan.

Så gott som samtliga norrländska järnbruk utkonkurrerades av nya tillverkningsmetoder, främst Bessemer-metoden. Det blev för dyrt att hålla de gamla järnbruken igång. När sedan det också började anläggas större sågverk, blev det konkurrens om skogen som därmed steg i värde. Alltmera timmer gick till sågverken och man slutade med kolningen.

Gruvdrift

Gruvdrift har förekommit på några ställen inom kommunen, dels på Brattberget på norra Ulvön, vid Marviksgrunnen, vid Storviken och Björnviken på Trysunda och dels på Fönrätraberget, samtliga i Nätra socken. I mindre skala förekom gruvdrift i Gruvberget och Kravattliden i Björna socken.

Verkstadsindustri

Tillverkning av först handelsgjutgods och senare även lantbruks-, kvarn- och sågverksmaskiner skedde från 1879 vid Jerfeds Mekaniska Verkstads Aktiebolag. Bolaget köpte senare också in Bonässunds slip där man bl a byggde om ångfartyg. Jerfed följdes ss av andra verkstadsindustrier som tillsammans svarar för en stor del av kommunens arbetstillfällen.

Staden

Örnsköldsvik grundlades bl a för att fånga in den alltmer omfattande bondehandeln. Den äldsta stadsplanen från 1842 med sitt rutnät utgör stommen i stadens bebyggelse. En ny stadsplan 1885 utvidgade rutnätet mot norr och öster. Köpingen fick stadsprivilegier 1893. Örnsköldsvik är alltså en från början planlagd och ganska ung stad. Fortfarande finns en del trähus och byggnadsmiljöer bevarade från dess äldsta tid.

Industriorter

Bland kommunens tätorter och samhällen finns flera renodlade industriorter. Husum, Domsjö-Alfredshem och Köpmanholmen är samhällen som har vuxit upp kring en träindustri. Gullängets framväxt har ett direkt samband med Hägglund & Söner.

Stationssamhällen

När norra stambanan byggdes 1889-91 innebar det början till stora förändringar för befolkningen i inlandet. Vid stationerna växte helt nya samhällen upp, t ex Björna och Trehörningsjö. I Bredbyn blomstrade handeln omkring sekelskiftet så att Örnsköldsviks köpmän blev lidande och fick flytta upp delar av sin affärsverksamhet genom att hyra bodar i Bredbyn.

Sedan landsvägen ersatt järnvägen som den viktigaste kommunikationsleden, har många av dessa byggnader förlorat sin ursprungliga roll som affärshus.

Andra tätorter

Förutom staden, industriorterna och de samhällen som växte upp längs norra stambanan, finns också tätorter uppvuxna kring en kyrkby eller en bondby (t ex Bjästa och Solberg). Det är i staden och tätorterna som de största förändringarna sker idag och därför är också behovet att uttala kulturmiljövårdens intressen störst i dessa områden.

Landsvägen

Som genomgående samfärdsled var Norrstigen, landsvägen längs norrlandskusten, viktig både för befolkningen, kyrkan och staten. I skriftliga källor ges uppgift om att Norrstigen fanns under äldre medeltid. För bönderna intill vägen innebar den en skyldighet att skjutsa resenärer och kronans skatter och tjänstemän. Denna sk hållskjuts-skyldighet har troligen funnits redan under tidig medeltid. De lokala landsvägarna var då smala gång- och ridstigar. Norrstigen hade dels en sommar- och dels en vintersträckning. Man föredrog om möjligt att resa under vintern, då man kunde färdas på isarna.

Förutom Norrstigen fanns i Nolaskog omkring 1600 följande sommarvägar:

Nätra-Sidensjö	Över Västanå och Brynge
Sidensjö-Själevad	Över By, Butsjöböle, Gerdal och Haffsta

Sidensjö-Anundsjö Över Nybyn och Galasjö
 Själevad-Anundsjö Över Främmerbilla, Mo och Norrböle. Troligen uppbruten 1642.

Vid 1600-talets slut framträder några förbindelser mellan Ådalen och norra Ångermanland. I huvudsak var de vinterleder. Den ena från Österå i Resele över Aspeå och Skorped till Sidensjö. Den andra från Överlänäs och Boteå över Grätnäs till Sidensjö. Förutom dessa vägar fanns också mindre kyrkvägar.

För att komma ifrån den för allmogen besvärande frigästningsskyldigheten längs vägarna, förordnades redan under medeltiden att särskilda gästgiverier skulle inrättas med lämpliga avstånd. Från 1600-talet får denna organisation en fastare utformning. I Nolaskog fanns 1650 gästgiverier längs både Norrstigen och inlandets huvudvägar samt på Ulvön.

Det äldre vägnätet är i länet utmärkt med milstolpar, många av dem uppsatta under 1770-talet. Ett stort antal är bevarade på eller nära ursprunglig plats. Detta vägnät med milstolpar och stenbroar är också intressant genom sitt läge i terrängen och anknytningen till bygden. Milstolpen visar också att man färdas på en gammal vägsträckning även om den idag är breddad och omgjord.

Under 1930-talet påbörjades genom statligt understöd en upprustning av vägnätet. Många vägar bröts upp, men framförallt byggdes många broar som sk AK-arbeten. Under 1950-talet, med den ökande bilismen, breddades kustvägen och gavs nya av- och påfartsvägar. Nu utgör denna typ av breda transportleder ett dominerande inslag i landskapsbilden.

Nya vägbyggnader har idag resurser att helt omskapa landskapet. Vid nybyggnad och ombyggnad av vägar är det viktigt att samråd sker med kulturmiljövårdens representanter på ett tidigt stadium. Ett fåtal vägsträckor som idag är i bruk kan vara av sådan karaktär, att det är av kulturhistoriskt intresse att de bevaras som självständiga miljöer. När nya vägsträckningar dragits fram har ibland delar av den gamla vägen bevarats vid sidan av den nya som relikier av det äldre vägnätet. De skulle med fördel kunna användas som cykelleder e dyl. För ett urval fordras dock en inventering både av vägar och broar.

I programmet har medtagits följande tätortsområden och järnvägsstationer:

Tätortsområden

11	BREDBYN	(An)
29	MOLIDEN	(Mo)
45	HÖGLAND-SVARTBY	(Ar)
50	JÄRVED-BODUM	(Ar)
53	CENTRALA ÖRNSKÖLDSVIK	
55	GAMLA LUNGVIK	(Ör)
57	GULLÄNGET	(Sj)
58	DOMSJÖ	(Sj)
62	SJÄLEVAD	(Sj)
68	BJÄSTA-ÅMYNNET	(Nä)
71	KÖPMANHOLMEN	(Nä)
44	HUSUM	(Gr)

Järnvägsstationer

14	MELLANSEL	(An)	
20	BJÖRNA	(Bj)	
22	SKORPED	(Sk)	
29	MOLIDEN	(Mo)	
54	ÖRNSKÖLDSEVIK		Byggnadsminne

Dammen till Ovansjö kvarn.